

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА В УКРАЇНІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

ENSURING OF HUMAN AND CITIZENS' RIGHTS AND FREEDOMS IN UKRAINE UNDER THE CONDITIONS OF MARITAL STATE

Мельниченко Б.Б., д.ю.н., професор,
професор кафедри теорії права та конституціоналізму

*Навчально-науковий інститут права, психології та інноваційної освіти
Національного університету «Львівська політехніка»*

У статті здійснено комплексний аналіз проблеми забезпечення прав і свобод людини і громадянина в Україні в умовах воєнного стану. Зазначено, що права людини – поняття, що використовують як для позначення конкретного переліку законодавчих положень або міжнародних стандартів, так і для визначення статусу конкретного індивіда в суспільстві. Встановлено, що воєнний стан – це особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень. З'ясовано, що запровадження воєнного стану в Україні значно ускладнює забезпечення державою прав громадян в умовах об'єктивної необхідності їх часткового обмеження. Адже таке обмеження передбачає законодавче звуження змісту та обсягу прав і свобод людини, а також чинники, що унеможливають або ускладнюють їх реалізацію. Підкреслено, що у нинішніх складних умовах воєнного стану пріоритетом для України є безпека її громадян та відновлення територіальної цілісності держави. Водночас важливим завданням держави залишається удосконалення діяльності щодо утвердження та забезпечення прав і свобод людини і громадянина.

Ключові слова: права і свободи людини і громадянина, забезпечення, забезпечення прав і свобод людини і громадянина, воєнний стан.

The article carries out a comprehensive analysis of the problem of ensuring human and citizens' rights and freedoms in Ukraine under martial law. It is noted that human rights is a concept used both to denote a specific list of legislative provisions or international standards, and to determine the status of a specific individual in society. It was established that martial law is a special legal regime introduced in Ukraine or in some of its localities in the event of armed aggression or threat of attack, danger to the state independence of Ukraine, its territorial integrity, and provides for the provision of appropriate state authorities, military command, military administrations and to local self-government bodies, the powers necessary to avert the threat, repulse armed aggression and ensure national security, eliminate the threat of danger to the state independence of Ukraine, its territorial integrity, as well as temporary, due to the threat, restriction of the constitutional human and citizens' rights and freedoms and legitimate interests of legal persons with an indication of the period of validity of these restrictions. It was found that the introduction of martial law in Ukraine makes it much more difficult for the state to ensure the rights of citizens in the conditions of the objective necessity of their partial restriction. After all, such a restriction involves a legislative narrowing of the content and scope of human rights and freedoms, as well as factors that make their realization impossible or difficult. It was emphasized that in the current difficult conditions of martial law, the priority for Ukraine is the safety of its citizens and the restoration of the territorial integrity of the state. At the same time, an important task of the state remains the improvement of activities related to the establishment and provision of human and citizens' rights and freedoms.

Key words: human and citizens' rights and freedoms, ensuring, ensuring human and citizens' rights and freedoms, martial law.

Постановка проблеми. Проблема забезпечення прав і свобод людини і громадянина на сучасному етапі набуває особливого значення, адже у сучасному світі ступінь забезпеченості прав і свобод особи є ціннісним орієнтиром, який свідчить про досягнутий рівень демократії держави, ступінь розвиненості суспільства. Держава повинна визнавати людину найвищою соціальною цінністю, установлювати, легітимувати, охороняти її права і свободи, забезпечувати їх фактичне здійснення. Очевидно, що сьогодні перед усіма сучасними державами постає проблема формування нового світового порядку, який би забезпечив безпеку всіх народів і підтримувався усім міжнародним співтовариством [1].

З огляду на проблеми сьогодення, питання забезпечення прав і свобод людини і громадянина в Україні набуло ще більшої актуальності. Адже у цей день наша держава перебуває на одному із найважчих етапів її незалежного періоду соціального та економічного розвитку – в умовах воєнного стану. На сьогодні вкрай важливими є внутрішня консолідованість, надійна підтримка органів влади, правоохоронних національних і міжнародних організацій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання забезпечення прав і свобод людини і громадянина традиційно перебувають у полі зору як теоретиків права, так і юристів-практиків. Проблематиці забезпечення прав і свобод людини і громадянина у своїх працях свого часу приділяли увагу такі вчені, як: В. В. Іванюшенко,

М. В. Ковалів, М. Д. Лазарєва, Н. М. Опольська, О. З. Панкевич, П. М. Рабінович, Ю. С. Разметаєва, О. В. Славна, М. І. Смокович та інші.

Мета статті – проведення комплексного аналізу проблеми забезпечення прав і свобод людини і громадянина в Україні в умовах воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. Права людини – поняття, що використовують як для позначення конкретного переліку законодавчих положень або міжнародних стандартів, так і для визначення статусу конкретного індивіда в суспільстві [2, с. 110]. Серед пропонованих дефініцій прав людини найчастіше зустрічаємо такі: певні можливості людини, які необхідні для задоволення основних потреб її існування та розвитку в конкретних історичних умовах, об'єктивно зумовлених досягнутим рівнем розвитку суспільства, вони повинні бути загальними та рівними для всіх людей; визнані світовою спільнотою блага й умови життя, яких може домогтися особа від держави й суспільства, де вона проживає, та забезпечення яких реальне (невіртуальне) в умовах досягнутого людством прогресу; морально обґрунтовані вимоги свободи та автономії (самостійності), які повинні належати кожній людині; будь-які вимоги людини, адресовані державі; необхідні для життя блага; загальна й рівна для всіх міра свободи (можливої поведінки), необхідна для задоволення потреб існування, розвитку й самореалізації кожної людини; комплекс природних та непорушних свобод

і юридичних можливостей, зумовлених фактом існування людини тощо [3, с. 75].

Зважаючи на сучасне звучання і зміст уявлень про права людини, варто, мати на увазі й момент історичної спадкоємності цих прав. Історія формування й еволюція уявлень про права людини нерозривно пов'язані з історією виникнення й розвитку теоретичних знань про державу, право, політику, законодавство [4, с. 11]. Прийнято вважати, що ідея прав людини сягає античних часів. Саме тоді з'являється розуміння того, що держава не може свавільно втручатися у сферу індивідуальної свободи, що людина володіє певними правами [5, с. 21].

Сьогодні питання прав і свобод людини і громадянина посідає важливу роль у зовнішній і внутрішній політиці всіх держав світової спільноти. Забезпечення належного захисту прав і свобод людини і громадянина є важливим завданням держави і актуальним напрямом розвитку правової системи [1, с. 53].

Для того, щоб сповна осягнути, що саме слід розуміти під поняттям забезпечення прав і свобод людини і громадянина, звернімося до визначення поняття «забезпечення».

Великий тлумачний словник сучасної української мови слово «забезпечення» тлумачить як «створення надійних умов для здійснення чого-небудь; гарантування чогось; захист, охорону кого-, чого-небудь від небезпеки» [6, с. 281].

В юриспруденції активно оперують терміном «забезпечення», позначаючи ним відповідні процеси, що відбуваються у найрізноманітніших сферах суспільного життя [7, с. 307].

На думку деяких вчених, забезпечення потрібно розглядати із позиції певних дій, які необхідні для розв'язання завдань. У цьому випадку трактування здійснюється через досконалий механізм упорядкування суспільних відносин у комплексі із процесами, які відбуваються внаслідок функціонування складових елементів [8].

Окрему увагу науковці звертають на те, що категорія «забезпечення» характеризується не статичністю, а динамічністю. Вона використовується, коли йдеться про безперервний [9, с. 101–102], тривалий процес, який є сталим і не залежить від тимчасових життєвих ускладнень [10, с. 105].

Отже, термінологічне окреслення поняття «забезпечення» стосується здійснення діяльності, спрямованої на створення належних умов для функціонування будь-чого чи будь-кого, гарантування чогось, захист та охорону кого-, чого-небудь.

Що стосується забезпечення прав і свобод людини і громадянина, то їх визначення є численними, однак їх можна об'єднати у дві основні групи. На думку одних авторів, це стадія реалізації прав людини. Згідно з цією точкою зору забезпечення виконує допоміжну роль по відношенню до реалізації. Проте такий підхід не отримав широкої наукової підтримки. Прибічники іншого підходу тлумачать забезпечення прав людини ширше, а саме як систему їх гарантування. Так, під забезпеченням прав і свобод розуміють систему загальних (політичних, економічних, духовних та ін.) і спеціально юридичних засобів та інститутів, спрямованих на створення умов для реалізації прав людини, а також забезпечення їх всебічної охорони та захисту від порушень [11; 12, с. 456].

Отже, конституційний обов'язок держави щодо дотримання і захисту прав та свобод людини і громадянина полягає у створенні необхідних і достатніх умов для їх реалізації та механізму їх захисту.

У чинній Конституції України юридичними гарантіями реалізації прав і свобод людини і громадянина є такі положення: 1) обов'язок держави захищати права та свободи людини і громадянина (ч. 2 ст. 3 Конституції України); 2) визнання прямої дії норм Конституції України, в тому

числі тих, які закріплюють права та свободи людини і громадянина в Україні (ст. 8 Конституції України); 3) встановлення юридичної відповідальності за порушення прав і свобод людини і громадянина в Україні; 4) гуманне ставлення до осіб, які притягнуті до кримінальної та адміністративної відповідальності (ст.ст. 28-29 Конституції України); 5) конституційне визнання права кожного захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань всіма засобами, не забороненими законом (ст. 55 Конституції України); 6) гарантування права особи на правову допомогу (ст. 59 Конституції України); 7) закріплення демократичних принципів судочинства (ст.ст. 58-63, 129 Конституції України); 8) конституційне закріплення системи особливих державних органів, до компетенції яких належать повноваження щодо захисту конституційних прав і свобод людини та громадянина (розділ 12 Конституції України); 9) неможливість зміни Конституції України, якщо зміни передбачають скасування чи обмеження прав та свобод людини і громадянина (ч. 1 ст. 157 Конституції України) [13].

З метою подальшого удосконалення діяльності держави щодо утвердження та забезпечення прав і свобод людини і громадянина в Україні, 24 березня 2021 р. Указом Президента України № 119/2021 була затверджена Національна стратегія у сфері прав людини. Мета Стратегії – забезпечення пріоритетності прав і свобод людини як визначального чинника у процесі формування та реалізації державної політики, здійснення повноважень органів державної влади та органів місцевого самоврядування, ведення господарської діяльності [14].

Після 24 лютого 2022 року, коли зброяна агресія Російської Федерації проти України набула повномасштабного характеру, правові гарантії захищеності прав людини опинилися під загрозою. Вторгнення російських військ на територію України стало причиною введення Президентом України воєнного стану (Указ Президента України від 24 лютого 2022 р. № 64/2022 «Про введення воєнного стану в Україні») [15].

Основним нормативно-правовим актом, що регулює правовідносини щодо введення в Україні воєнного стану є Закон України «Про правовий режим воєнного стану» від 12 травня 2015 р. № 389-VIII [16].

Ст. 1 вищезазначеного Закону визначає воєнний стан як особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози безпеки державної незалежності України, її територіальній цілісності, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень.

Очевидно, що запровадження воєнного стану в Україні значно ускладнює забезпечення державою прав громадян в умовах об'єктивної необхідності їх часткового обмеження. Адже таке обмеження передбачає законодавче звуження змісту та обсягу прав і свобод людини, а також чинники, що унеможливають або ускладнюють їх реалізацію. У Конституції України закріплено стандарти правової держави у такій ситуації. Це означає, що: по-перше, обмеження прав людини і громадянина в державі є тимчасовим та мінімально необхідним за характером; по-друге, зберігається певний перелік прав, які не можуть порушуватися у жодному разі; по-третє, остаточне рішення про оголошення воєнного стану ухвалює вищий загальнодержавний представницький орган – парламент [17, с. 3].

Водночас у ч. 2 ст. 64 Конституції України вказано вичерпний перелік прав і свобод людини та громадянина, які не можуть бути обмежені навіть в період дії воєнного стану. До таких прав і свобод належать: рівність конституційних прав і свобод та рівність перед законом (стаття 24); заборона позбавлення громадянства і права змінити громадянство (стаття 25); невід'ємне право на життя (стаття 27); право на повагу до його гідності (стаття 28); право на свободу та особисту недоторканність (стаття 29); право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів (стаття 40); право на житло (стаття 47); рівні права і обов'язки подружжя у шлюбі та сім'ї; рівні права дітей (статті 51, 52); право на судовий захист (стаття 55); право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень (стаття 56); право знати свої права і обов'язки (стаття 57); незворотність дії в часі законів та інших нормативно-правових актів (стаття 58); право на професійну правничу допомогу (стаття 59); право не виконувати явно злочинні розпорядження чи накази (стаття 60); право не бути двічі притягненим до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення (стаття 61); презумпція невинуватості (стаття 62); право не давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначено законом (стаття 63).

Отже, проаналізувавши положення Конституції України можна дійти висновку, що перелік прав і свобод людини та громадянина, які не можуть бути обмежені в умовах воєнного або надзвичайного стану, є вичерпним. Всі інші права і свободи людини і громадянина, передбачені Конституцією України (зокрема, право особи на свободу пересування, вільний вибір місця проживання; право власності; право на проведення страйків; свобода думки і слова, вільне вираження своїх поглядів і переконань та низка інших), можуть бути обмежені за умови введення воєнного стану, але тільки в тій мірі, в якій це необхідно для забезпечення оборони країни і безпеки держави, і в тих межах, яких вимагає гострота стану. Прийняті у зв'язку з цим заходи з урахуванням міжнародно-правових норм не повинні спричинити яку-небудь дискримінацію окремих осіб чи груп населення винятково за ознакою статі, раси, національності, мови, походження, майнового і посадового положення, місця проживання, відношення до релігії, переконань, приналежності до громадських об'єднань, а також за іншими ознаками [17].

Загалом аналіз чинного законодавства та міжнародних актів доводить, що перелік прав, які зобов'язується гарантувати українська держава за умови дії режиму воєнного чи надзвичайного стану, не суперечить мінімальним вимогам, встановленим європейською спільнотою. Наприклад, ст. 15 Європейської конвенції про права людини та основоположні свободи містить вказівку на заборону відступу

під час війни або іншої суспільної небезпеки, яка загрожує життю нації від таких зобов'язань держави: гарантування права на життя (ст. 2 Конвенції), заборони катування чи нелюдського ставлення (ст. 3), заборони рабства чи підневільного стану (ч. 1 ст. 4) та заборони покарання без вказівки на те в законі (ст. 7 Конвенції) [18].

У контексті цієї проблематики варто зауважити, що кожна держава зобов'язана добросовісно виконувати свої зобов'язання, відповідно до загальноновизнаних принципів і норм міжнародного права [19], а про будь-яке відступлення має звітувати за певною формою [20]. Першим за історію незалежної України глобальним документом про це стала Заява «Про відступ України від окремих зобов'язань, визначених Міжнародним пактом про громадянські і політичні права та Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод», схвалена Постановою Верховної Ради України від 21 травня 2015 р. № 462-VIII [21]. У зв'язку із початком збройної агресії Російської Федерації було ухвалено низку змін до законів, у яких довелося відступити від зобов'язань, визначених пунктом 3 статті 2, статтями 9, 12, 14 та 17 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права та статтями 5, 6, 8 та 13 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [20].

Очевидно, тривале перебування України у стані війни, спричиненою збройним нападом російської держави на територію України, ускладнює забезпечення державою повноцінного захисту прав людини відповідно до взятих нею міжнародних стандартів, особливо на тих територіях, які є тимчасово окупованими або перебувають у зоні бойових дій [22]. Введення правового режиму воєнного стану в Україні покладає на державу великий масив питань щодо удосконалення діяльності у сфері реалізації та захисту прав і свобод людини і громадянина. При прийнятті рішень держава повинна дотримуватись принципу верховенства права як пріоритетного принципу демократичної держави, а також правового балансу при обмеженні конституційних справ і свобод людини, задля унеможливлення звуження прав та законних інтересів громадян [23].

Висновки. Отже, під забезпеченням прав і свобод людини і громадянина варто розуміти систему загальних (політичних, економічних, духовних та ін.) і спеціально юридичних засобів та інститутів, спрямованих на створення умов для реалізації прав людини, а також забезпечення їх всебічної охорони та захисту від порушень. Забезпечення належного захисту прав і свобод людини і громадянина є важливим завданням держави і актуальним напрямом розвитку правової системи. Воєнний стан в Україні значною мірою вплинув на гарантування прав і свобод громадян. Безумовно, у нинішніх складних умовах воєнного стану пріоритетом для України є безпека її громадян та відновлення територіальної цілісності держави. Саме ці завдання є першочерговими та консоліднують зусилля усіх гілок влади, знаходять вияв в ухвалених законодавчих актах. Водночас важливим завданням держави залишається удосконалення діяльності щодо утвердження та забезпечення прав і свобод людини і громадянина.

ЛІТЕРАТУРА

1. Лазарева М. Д. Стан забезпечення прав людини на сучасному етапі. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 1. С. 51–53. URL: http://lsei.org.ua/1_2020/13.pdf (дата звернення: 31.03.2023).
2. Разметаєва Ю. С. Права людини як фундаментальна цінність громадянського суспільства: до постановки питання. *Юридичний вісник*. 2006. № 1. С. 110–113.
3. Основи конституціоналізму: історія, теорія, практика : навч. посіб. / В. Б. Ковальчук, І. Д. Софінська, Я. С. Богів, Н. В. Ортинська, С. М. Білостоцький, О. І. Ромців, Р. С. Мартинюк : заг. ред. В. Б. Ковальчука. Львів : Каменяр. 2022. 389 с.
4. Опольська Н. М., Бабой А. М., Бабой В. С. Міжнародний захист прав людини : навч. посіб. Вінниця : Твори. 2021. 408 с.
5. Разметаєва Ю. С. Доктрина та практика захисту прав людини : навч. посіб. Київ : ФОРМ-Лекс. 2018. 364 с.
6. Великий тлумачний словник сучасної української мови / за ред. В. Т. Бусел. Київ : Перун, 2003. 1440 с.
7. Пчелін В. Б. Сутність забезпечення адміністративного судочинства. *Публічне адміністрування в сфері внутрішніх справ* : матер. Круглого столу (м. Київ, 14 травня 2015 р.). Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2015. С. 307–309.

8. Опольська Н. Механізм забезпечення прав та свобод людини у динамічному вимірі. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 4. С. 191–195.
9. Іванюшенко В. В. Конституційне право людини і громадянина на безпечне для життя і здоров'я довкілля та його забезпечення в системі місцевого самоврядування : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Київ, 2009. 215 с.
10. Рабінович П., Панкевич О. Соціальне право: деякі питання загальної теорії. *Право України*. Київ, 2003. № 1. С. 104–107.
11. Троян Я. Інститут забезпечення конституційних прав і свобод: поняття, основні ознаки. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 6. С. 210–215.
12. Загальна теорія держави та права : підручник / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. Харків : Право, 2011. 584 с.
13. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
14. Про Національну стратегію у сфері прав людини : Указ Президента України від 24 березня 2021 р. № 119/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/119/2021#Text> (дата звернення: 31.03.2023).
15. Про введення воєнного стану в Україні : Указ Президента України від 24 лютого 2022 р. № 64/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text> (дата звернення: 31.03.2023).
16. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12 травня 2015 р. № 389-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 28. Ст. 250.
17. Конституційні права і свободи людини та громадянина в умовах воєнного стану : матеріали наукового семінару (23 червня 2022 р.) / упор. М. В. Ковалів, М. Т. Гаврильців, Н. Я. Лепіш. Львів : ЛьвДУВС, 2022. 315 с.
18. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 31.03.2023).
19. Теорія міжнародного права : навч.-метод. посіб. / за ред. О. В. Бігняка. Херсон : Гельветика, 2020. 224 с.
20. Богатир В. Як через війну в Україні обмежувалися права людини (повний список). *Юридична Газета online*. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/mizhnarodne-pravo-investiciji/yak-cherez-viynu-v-ukrayini-obmezhuvalisya-prava-lyudini-povniy-spisok.html> (дата звернення: 31.03.2023).
21. Про Заяву Верховної Ради України «Про відступ України від окремих зобов'язань, визначених Міжнародним пактом про громадянські і політичні права та Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод» : Постанова Верховної Ради України від 21 травня 2015 р. № 462-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/462-19#Text> (дата звернення: 31.03.2023).
22. Смокович М. І. Міжнародно-правові зобов'язання України у сфері прав людини: відступ від зобов'язань. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 10. С. 492–495. URL: http://sej.org.ua/10_2022/122.pdf (дата звернення: 31.03.2023).
23. Славна О. В. Забезпечення прав і свобод людини в умовах правового режиму воєнного стану в Україні в контексті Національної стратегії у сфері прав людини. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2022. № 3. С. 45–49. URL: <http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/264465/260635> (дата звернення: 31.03.2023).